

UOT 83.091

ƏDƏBİ TƏNQİD TARİXİMİZİN YARADICILARININ ELMİ İRSİNƏ MÜASİR BAXIŞ

ZEYNALOVA RƏQSANƏ HİDAYƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant

rqsan@mail.ru

Açar sözlər: Ş.Salmanov, ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, H.Zeynallı

Şamil Salmanovun ədəbiyyatşünaslığımızdakı ən böyük xidmətlərindən biri də tənqid tariximizin yaranması, təşəkkülü və ayrı-ayrı mərhələləri, ədəbi şəxsiyyətləri haqqındakı elmi-ədəbi fəaliyyətidir. Xüsusən, onun tənqid tariximizdə izi, mövqeyi olan ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı xeyli sayda məqalələri, portret-oçerkləri var. Diqqət etsək, görürük ki, bu şəxsiyyətlərin sırasında tənqid tariximizin yaradıcıları, sonrakı inkişaf mərhələlərində müstəsna xidmət göstərənlərdir. M.F.Axundzadə, Ə.Nazim, H.Zeynallı, M.Rəfil, M.Arif, M.C.Cəfərov, K.Talıbzadə, B.Nəbiyev və başqalarının yaradıcılığını o peşəkar tənqidçi qələmi ilə hərtərəfli, fundamental səviyyədə əhatə edə bilmişdir. Həmin məqalələr, portret-oçerklər bir neçə yönümdən əhəmiyyətlidir; birincisi, həmin ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyəti elmi ictimaiyyətə çatdırılıb; ikincisi, ayrı-ayrı tənqidçilərin elmi-ədəbi irsi kontekstində tənqid tariximizin mərhələləri tədqiqata gətirilib; üçüncüsü, mükəmməl tənqid tariximizin yaranması üçün ilkin şərtlər yerinə yetirilmiş olub.

Bildiyimiz kimi, milli ədəbi tənqidin ədəbi prosesə fəal qoşulması XX əsrin 20-30-cu illərinə təsadüf edir. H.Zeynallı, Ə.Nazim, M.K.Ələkbərli, M.Arif, M.Hüseyn kimi professional ədəbiyyat tənqidçiləri ədəbi prosesdə tənqidin mövqeyini layiqincə təmsil edir, ittifaq miqyasında ədəbiyyatımızın qayğısına qalırdılar. Şamil Salmanov müxtəlif illərdə yazdığı məqalələrində onların ədəbi-tənqidi irsinin spesifik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmişdir. O, “Tənqidçinin görüşləri” məqaləsində Hənəfi Zeynallının tənqid irsinə müraciət edib.

Şamil Salmanov belə bir fikir irəli sürür ki, H.Zeynallı əsrin əvvəllərində mətbuatda çıxış etsə də, professional tənqidçi kimi fəaliyyəti 1920-1930-cu illərə təsadüf edir. Ən yaddaqalan məqalələri istedadlı dramaturq H.Cavidin əsərləri ilə bağlıdır. 1923-1926-cı illərdə yazdığı bu məqalələrində H.Cavidin əsərlərindən müasir ədəbiyyatın ən parlaq səhifələri səviyyəsində söz açır, onları müasirlik təfəkkürü kontekstində təhlilə cəlb edirdi. Bu da maraqlıdır ki, “Peyğəmbər” əsəri istisna olunmaqla, təhlilə cəlb etdiyi “Şeyx Sənan”, “Maral”, “Şeyda” inqilabdan əvvəl yazılmışdı. Lakin təəssüf ki, dövrün tənqidi bu maraqlı əsərlərə vaxtında qiymət verməmişdi. İlk dəfə idi ki, H.Zeynallı H.Cavid yaradıcılığına layiq olduğu qiyməti verirdi. Halbuki bir sıra marksist tənqidçilər dahi şairi burjuva sənətkarı hesab edir, onun əsərlərinin təhlilində vulqar-sosioloji təhriflərə yol verirdilər. H.Zeynallı isə bu cür ifrat, valyuntarist meyillərdən yüksəkdə dayanmağı bacarırdı.

Şamil Salmanova görə H.Zeynallı H.Cavidin dramaturgiyasına ona görə yüksək qiymət verməyi bacarırdı ki, o, dramaturgiyanın fəlsəfi-estetik əsaslarını yaxşı bilirdi, sənətin, ədəbiyyatın əzəli vəzifəsini vaxtında duya bilmişdi. H.Zeynallı H.Cavidin ayrı-ayrı əsərlərini təhlil etdikdən sonra əsərlərinin poetikası haqqında ümumiləşdirici fikirlərə konkret əsərlərin təhlilindən sonra gəlib çıxırdı. Bu cəhətdən Şamil Salmanov H.Zeynallının tənqidini A.Şaiqin ədəbi-tənqidi irsinə yaxın hesab edirdi. “H.Zeynallının bədii əsərə bu dərəcədə dərin və hərtərəfli marağı əsassız deyildi, bu, onun bədii əsər konsepsiyası ilə, bədii ədəbiyyatın ədəbiyyat tarixində, yaradıcılıq prosesindəki mövqeyi barədə görüşləri ilə bağlı bir məsələ idi” – deyən Şamil Salmanov qətiyyətlə bildirirdi ki, bədii əsər öz müəllifinin yaradıcılığında və bütövlükdə ədəbi prosesdə əsas məqamdır, yaradıcılıq prosesinin zəruri nəticəsidir, bədii yaradıcılıqdan kənarında yaradıcılıq prosesi yoxdur.

XX əsr Azərbaycan tənqidinin təşəkkülündə, bəllidir ki, M.Arifin xidmətləri böyükdür. 1920-ci illərin sonu 1930-cu illərin əvvəllərində ədəbi tənqiddə gələn M.Arif tənqidimizin professionallıq keyfiyyətlərinin yüksəldilməsində xeyli iş görüb. Bu səbəbdən ona həsr etdiyi məqaləsini Şamil Salmanov “Əsrin tənqidçisi” adlandırıb. Şamil Salmanov 1920-1930-cu illər tənqidinin bu səviyyəyə yüksəldilməsində M.Arifin müstəsna xidmətlər göstərdiyini təsdiq edir. Lakin eyni zamanda bir tənqidçinin görkəmli bir ədəbi şəxsiyyət kimi yetişməsini mərhələlərlə izləyir. Tənqidçi haqqında tam təsəvvür əldə edirik”.

Məqalədə göstərilir ki, M.Arif milli ədəbi tənqiddə əsasən 1920-ci illərin sonu 1930-cu illərin əvvəllərində gəlib. Həmin illərdə dərc etdirdiyi “Bolşevik şeiri uğrunda”, “Lirikadan eposa doğru”, “Əbülhəsənin “Yoxuşlar” romanı”, “Yüksəliş yollarında”, “Müşfiqin poemaları” adlı məqalələrində dövrün ədəbi prosesinin nəbzini tutmağa çalışırdı. Belə ki, iti müşahidə qabiliyyətinə malik olan tənqidçi 1930-cu illərin əvvəllərində M.Müşfiqin sürətli yüksəlişini izləyir, onun daha geniş, əhatəli mövzulara müraciət etməsini, lirikadan eposa doğru meyillənməsini müsbət hal kimi qiymətləndirirdi. O təkcə poeziyanın inkişaf xəttini izləməklə işini bitmiş hesab etmir, 1930-cu illər nəsrinin təhkiyə, üslub yeniliklərinə də münasibət bildirirdi. Şamil Salmanov Ə.Əbülhəsən nəsrinə müraciətin əsasında ictimai-ədəbi zəmin dayandığını da yada salırdı. Bu yolla tənqidçi nəsrin təkamül xəttini üzə çıxarırdı. M.Arif yazıcının ayrı-ayrı hekayələrinin təhlilində yeni bir cəhəti üzə çıxarmağı bacarırdı. “Yoxuşlar” romanının geniş, müfəssəl təhlilini verən M.Arif onun nəsrinə xas olan xüsusiyyətləri açıqlayırdı. Yazıcının hekayələrinə münasibətdə də eyni tendensiya davam etdirilirdi. Məsələn: “Sofi” hekayəsində, psixologizmin spesifikasiyası haqqında konkret fikirlər söyləyirdi. M.Arif, M.C.Paşayev yaradıcılığının təhlilində də orijinal mövqedə dayanmış, “Dirilən adam” romanında nəsrimizin uğurlarını görməyi bacarmışdı.

Şamil Salmanov bunu da yüksək qiymətləndirirdi ki, M.Arif həmişə ədəbi tənqidinin yüksəldilməsində, müstəqilliyinin qorunmasına çalışıb. O, yaxşı başa düşürdü ki, tənqid bədii yaradıcılığı əvəz edə bilməz. Bu mövqedən çıxış edən bəzi yazıçılar tənqiddə barmaqarası baxır, tənqidçinin qeydlərinə əhəmiyyət vermirdilər. Ancaq M.Arif bu mövqe ilə qətiyyətlə razılaşmır, 1941-ci ildə yazdığı məqalələrinin birində “tənqid də yaradıcılıqdır” fikrini irəli sürür, hətta 30 il keçəndən sonra bir daha bu məsələyə qayıdaraq M.Arifin ədəbi- tənqidi irsindən yazmaqda yanaşı, Şamil Salmanov həm də tənqidi düşüncənin metodologiyası, ədəbi konsepsiyası haqqında düşünürdü: “Tənqiddə indi dərin elmi dünyagörüş və metodologiya çatmır ki, bu da bizi tənqid tariximizin böyük, misilsiz ənənələri üzərində düşünməyə vadar edir. Halbuki tənqid müəyyən dünyagörüşünə, ideya-siyasi təfəkkürə əsaslanmadan üzərinə düşən vəzifəni, qarşısına qoyulan vəzifəni yerinə yetirə bilməz” [3].

Tənqidçinin Kamal Talıbzadənin həyatı, elmi irsi ilə bağlı yazdığı məqalələrində, monoqrafiyasında da bu özünü göstərir. “Tənqidimizin cəfakeşi” məqaləsində biz bunu bir daha yəqin etdik. Monoqrafiyada K.Talıbzadə, M.Rəfili, F.Qasımzadə, H.Araslı, M.Cəlal, M.Hüseyn, M.C.Cəfərov, Ə.Sultanlı və b. sonra gələn gənc tənqidçilər nəslinə mənsub hesab olunur. Xatırladılır ki, o, ədəbiyyatşünaslığa əsasən 1950-ci illərdə gələn tənqidçilər nəslinə mənsubdur. Bu elə bir dövr idi ki, ədəbiyyatşünaslıqda milli ədəbiyyat tarixini yaratmaq zərurəti meydana çıxmışdı. Həmin dövrdə milli ədəbiyyatın mükəmməl tarixini yaratmaq mümkün olmamışdı. XVII-XVIII əsrlərdə Avropada mükəmməl ədəbiyyat tarixlərinin yaranmasına rəğmən, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu vəzifə 1950-ci illərdə də gerçəkləşməmişdi. Çünki ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında mükəmməl monoqrafiyalar ortaya qoymadan sanballı ədəbiyyat tarixi yaratmaq mümkün deyildi. Buna görə də 1950-ci illərdə ədəbiyyatşünaslığa gələnlərin əksəriyyəti monoqrafik tədqiqatlara üstünlük verdi. Kamal Talıbzadə də dövrün ədəbiyyatşünaslığın qarşısına qoyduğu vəzifəni yaxşı dərk edirdi. Odur ki, o da ilk tədqiqatlarına fundamental məsələlərdən başladı. İlk uğuru isə Azərbaycan romantizminin yaradıcılarından birinə həsr olunan “Abbas Səhhət” monoqrafiyası oldu. Şamil Salmanov bildirir ki, buna qədər A.Səhhət yaradıcılığından bəhs edən məqalələr, portret-oçerklər yazılmışdı, lakin bütün bunlar romantizmin görkəmli simasının

ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan vermirdi. Bu ədəbi-tarixi missiyanı K.Talibzadənin “Abbas Səhhət” monoqrafiyası həyata keçirdi.

K.Talibzadə, bir qayda olaraq, hansısa bir sənətkarın yaradıcılığından məqalə və monoqrafiya yazmaqla kifayətlənmir, bununla müvazi olaraq mövzu ilə bağlı mətbuata məqalələr yazır, kitablar nəşr etdirirdi. Hətta S.Vurğun bu monoqrafiyanı “gözəl bir tədqiqat əsəri” hesab edirdi. Bu da faktır ki, Ə.Mirəhmədovun “M.Hadi” və “A.Şaiq”, K.Talibzadənin “Abbas Səhhət” monoqrafiyasından sonra Azərbaycan romantizminin tipologiyası bədii-estetik sistemi ilə əlaqədar maraqlı, məzmunlu əsərlər yazıldı, bu sahədə boşluqlar müəyyən dərəcədə dolduruldu. Ancaq onu da qeyd edək ki, 1950-ci illərdə romantizmin hərtərəfli, fundamental tədqiqatını obyektivliyə yaxın mövqedən araşdırmağa imkan yox idi. Ə.Mirəhmədovun da, K.Talibzadənin də monoqrafiyalarında bunu aydın görmək olur. Əgər ədəbiyyatşünaslıq 1950-ci illərin sonunda və 1960-cı illərin əvvəllərində bu vəzifəni görməsəydi, üçcildlik ədəbiyyat tarixinin yaranmasına ciddi bir ehtiyac yox idi. Görünür, o illərin ədəbiyyatşünasları bunu hiss etməmiş deyildilər və 1950-ci illərdə bir neçə romantik haqqında tədqiqatların, əsərlərin yazılması, nəhayət, bir qədər sonra H.Cavid haqqında məqalənin və M.Cəfərin monoqrafiyasının meydana çıxması növbəti ədəbiyyat tarixinin yazılmasına stimül verdi. Şübhəsiz ki, 1950-ci illərdə nəşr olunan bu monoqrafiyalarda dövrün ictimai-mədəni mühitindən gələn nöqsanlar da özünü göstərirdi: “Çünki hələ qeyd olunan əsərlərdə də, o cümlədən K.Talibzadənin monoqrafiyasının ilk nəşrində də romantizmə köhnə münasibətin müəyyən üstünlüklərini görmək olardı. Ancaq bu cəhətlər monoqrafiyanın əhəmiyyətini qətiyyənlə azalda bilməzdi, hər şeydən əvvəl ona görə ki, o, A.Səhhət kimi bir şairin yaradıcılığını hərtərəfli, dövrlə, ədəbi proseslə canlı əlaqədə təqdim etmək yolunda yazılmış ilk tədqiqat idi, ikincisi, burada dövrün romantik ədəbiyyatına, romantik poetikasına münasibəti yeniləşdirmək təşəbbüsü duyulurdu” [3].

Şamil Salmanovun daim elmi-ədəbi irsinə qayıtdığı ədəbiyyatşünalardan biri də M.Rəfilidir. Məlumdur ki, M.Rəfilinin yaradıcılığa şeirlə başlayıb, 1920-ci illərdə sərbəst vəzində yazdığı əsərləri ilə milli ədəbiyyatda novator poeziyanın əsasını qoyanlardan biridir. Eyni zamanda klassik və müasir ədəbiyyatımızın əsas ədəbi simalarının həyat və yaradıcılığı, milli poeziyanın spesifikasiyaları haqqında qiymətli əsərlər yazıb. 1920-1930-cu illər tənqid və ədəbiyyatşünaslığı ilə bağlı olduğu üçün Ş.Salmanov daim onun elmi-ədəbi fəaliyyətini diqqətdə saxlayıb. “Müasirlik mövqeyindən” kitabında isə “Mikayıl Rəfilinin” sərəhşöhəl məqaləsində onun yaddaqalan ədəbi portretini tamamlayıb, yeni ədəbiyyat, müasir poeziya, yeni estetik dünyagörüşü ortaya qoymaq baxımından əsərlərini təhlilə cəlb edib. Şamil Salmanov onun klassik və müasir ədəbiyyatın fundamental problemlərinə daim müdaxilə etməsini tənqidçilik ehtivası ilə əlaqələndirir. Bütün bu əsərlərdə o, orijinal mühakimələr, ədəbi prosesi təlatümə gətirən tezislərlə çıxış edirdi, ictimai-tarixi hadisələrə yeni mövqedən yanaşırdı. N.Gəncəvi, M.F.Axundzadə, M.Ş.Vazeh, A.Bakıxanov, N.Nərimanov haqqında yazdığı əsərlərini isə xüsusi olaraq fərqləndirirdi. Şamil Salmanov bu qənaətdədir ki, bütün hallarda o, Avropa ədəbiyyatşünaslığı səviyyəsində fikir söyləyir, hər bir ədəbi hadisəyə müasirlik baxımından qiymət verirdi. Xüsusən, N.Gəncəvinin həyat və yaradıcılığını təhlil edən “Nizami Gəncəvi (dövrü, həyatı, yaradıcılığı)” əsəri ümumittifaq miqyasında orta əsrlərin bu humanist şairinin tanınmasına səbəb olmuşdu: “Mikayıl Rəfilinin Azərbaycan klassiklərinin həyatı və yaradıcılığına dair elmi tədqiqat əsərləri, çoxlu məqalələri, klassik irsimizin problemlərinə həsr olunmuş çıxışları bunu deməyə imkan verir ki, o, öz xalqının bədii mədəniyyətinə, ictimai-tarixi fikrinə həssaslıqla yanaşan bir ədəbiyyatşünas olmuşdur” [4, s.46].

Şamil Salmanovun ədəbi tənqidimizə, tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımıza verdiyi qiymət obyektiv mövqedən bildirilib. Haqqında bəhs etdiyi şəxsiyyətlərin bir qismi müəllimləri, digər qismi isə sənət dostlarıdır. Bütün hallarda o, tədqiqat predmetinə xüsusi həssaslıqla yanaşmış, hər kəsin ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini düzgün müəyyənləşdirmişdir. Bu cəhətdən portret-çerkləri də bir-birini təkrarlamır, hər bir tənqidçiyə doğru, düzgün, ədəbi irsinə uyğun qiymət verilir. H.Zeynallı, M.Arif, M.C.Cəfərov, Ə.Mirəhmədov, K.Talibzadə, Y.Qarayev haqqındakı portret-çerklərində tənqidçinin öz şəxsiyyəti, qiymət vermək bacarığı açıq-aşkar görünür. Burada

xatirələr, müxtəlif görüşlərin təəssüratı bir-birini tamamlayır, tənqid tariximizin şəxsiyyəti, ədəbi mühiti, elmi-ədəbi fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat alır. Bu hələ məsələnin bir tərəfidir. Digər cəhətdən tənqid tariximizin dövrləri, spesifikasi, tipoloji keyfiyyətləri haqqında da təsəvvürlərimiz genişlənir, ədəbi-tarixi prosesin mahiyyətinə nüfuz edirik.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Azərbaycan ədəbi tənqidinin tanınmış simaları haqqında Ş.Salmanovun fikirləri ilk dəfə olaraq milli təfəkkür və yeni ədəbiyyatşünaslıq mövqeyindən araşdırılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən ali məktəb müəllim və tələbələri, tənqid tariximizi öyrənən mütəxəssislər faydalana bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Salmanov Ş. Tənqidçinin görüşləri: Hənəfi Zeynallı-100. Ədəbiyyat qəzeti, 27 dekabr, 1996, s.2.
2. Salmanov Ş. Əsrin tənqidçisi // Azərbaycan jurnalı, Bakı, 2004, № 6, s.36-39.
3. Salmanov Ş. Tənqidimizin cəfakəşi. Azərbaycan qəzeti, 1998, № 9, s.159-163.
4. Salmanov Ş. Müasirlik mövqeyindən. Bakı: Yazıçı, 1982, s.205.
5. Salmanov Ş. Poeziya və tənqid. Bakı: Yazıçı, 1987, s.206.
6. Salmanov Ş. Tənqidçi və ədəbi proses: Akademik Bəkir Nəbiyevin ədəbi-elmi fəaliyyəti və tənqidi görüşləri. Bakı: Səda, 2001, s.154.

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ СОЗДАТЕЛЕЙ ИСТОРИИ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ

Зейналова Р.Г.

Ключевые слова: Ш.Салманов, литературная критика, литературоведение, Х.Зейналлы

Статья посвящена литературной деятельности профессора Ш.Салманова в 1960-1980-е годы, отличающегося своеобразным, присущим только ему почерком в нашей литературной критике. Как известно, за время своей литературно-критической деятельности Шамиль Салманов написал сотни монографий и портретных очерков о критиках и критической литературе. В этих работах, связанных с научно-литературным наследием М.Ариф, К.Талибзаде, Ю.Гараева и других, не только отражается жизнь и деятельность одной литературной личности, но и анализируется целый период из истории критики нашей страны. В статье широко освещаются критические статьи и монографии, написанные Ш.Салмановым после Второй Мировой войны и посвященные известным литературоведам национальной литературы. Также, к исследованию привлекается и само творчество литератора, рассматриваемое с различных аспектов.

SUMMARY

THE CONTEMPORARY VIEW TO SCIENTIFIC HERITAGE OF CRITICISM HISTORY FOUNDERS

Zeynalova R.H.

Key words: Sh.Salmanov, literary criticism, literature studies, H.Zeynalli

The article is dedicated to Professor Sh.Salmanov's literary activity in 1960-1980 who stands out in the literary criticism. As it's known, Sh.Salmanov is the author of hundreds of monographs, portrait-essays about criticism and critics in period of his literary criticism activity. In the works related to M.Arif's, K.Talibzadeh's, Y.Garayev's and others' scientific-literary heritage, not only one literary personality's life and activity have been reflected, but also a whole stage of our criticism history has been studied. The article also covers critical articles and monographs about outstanding representatives of of our literature written by Sh.Salmanov after World War II. More over, Sh.Salmanov's creation is involved in study from different prisms.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.01.2017
	Son variant	19.03.2018